

ΕΡΩΤΗΜΑΤΑ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟΥ ΚΑΙ ΜΕΘΟΔΩΝ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗΣ

1.1. Οι προσδοκίες από τα εθνο-οικονομικά μεγέθη

Η υπέρπουσα διάσταση του δοκιμίου στις όψεις του «υλικού πολιτισμού» των Βαλκανίων και στους εθνολογικά πολυσύχναστους γεωγραφικούς χώρους -τη Μακεδονία και την Ήπειρο, από την περίοδο αποδιάθρωσης της Οθωμανικής αυτοκρατορίας μέχρι την ανάδειξη νέων εθνικών κρατών, την *εθνοποίηση* τους και την πρόσφατη επανάκαμψη σε «αρχέγονα» ερωτήματα *συνύπαρξης* των ανθρώπων που εγκαταβιώνουν εδώ- είναι υπόφορη πολλαπλών ερμηνευτικών εκδοχών, που συνοδεύονται από μία αενάως ασθμαίνουσα, για την αποδεικτική της ικανότητα, εθνο-κριτηριολογική ανάλυση.

Η αφορμή να διατυπωθούν ανάλογες εκδοχές είναι προφανής, ενόψει δηλονότι του αντικειμένου. Οι λιγότερο διαγνώσιμες αφορούν τις αμφίσημες σχέσεις τεκμηρίων και μεθοδολογικής επεξεργασίας τους, που εκπηγάζουν από τις νεότερες αλλαγές στο εσωτερικό των Βαλκανίων και των σχέσεών τους, με τα βιομηχανικά κράτη, αλλά και των πνευματικών ενδιαφερόντων που μετακενώνονται στον καθημερινό βίο, ιδίως στον «οικονομικό χώρο των Ελλήνων».¹ Οι σημερινές προθέσεις ερευνητών να κατανοήσουν και να ερμηνεύσουν τις συνέπειες από τον πρόσφατο διαμελισμό μιας μεγάλης βαλκανικής χώρας, ή ακόμη σπουδαιό-

1. J. R. LAMPE, R. M. JACKSON, «An Appraisal of Recent Balkan Economic Historiography», *East European Quarterly* IX (1975), σσ. 199-240· Β. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ, «Ο οικονομικός χώρος των Ελλήνων στα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας», *Επιλογή* (1993), σσ. 379-389.

τερο, να διεισδύσουν στην «κρίση ενοποίησης» ορισμένων βαλκανικών κρατών, που επέτεινε η «κρίση της ταυτότητας και της νομιμότητας»,² εντάσσονται στο πεδίο της πολιτικής ιστορίας και ειδικότερα στην ιστορία των πολιτικών κομμάτων. Η περίπτωση της Γιουγκοσλαβίας συνιστά αντιπροσωπευτικό παράδειγμα. Η κρίση όμως, από τα μέσα του 19^{ου} αι., αποδείχθηκε, ότι έχει εκδηλές τις συνέπειές της στη δημοσιονομική και την οικονομική πολιτική, διαχέεται δε στον τρόπο αφομοίωσης των νέων περιοχών κατά τη φάση της εθνικής συγκρότησης των κρατών.³ ανάμεσα στις εκτιμήσεις της διάχυσης, η θέση που καταλαμβάνει ο καθημερινός οικονομικός βίος. Τα ίχνη του, ίδια ή αλλότρια αποτυπωμένα, δείχνουν πώς μία κοινωνία ικανοποιεί τις ανάγκες της και πώς ανανεώνει τον πλούτο, την εξουσία και τις πνευματικές δημιουργίες. Οι συμμείξεις, τοπικές και περιφερειακές, εθνικές και διεθνείς εξακολουθούν να αποτελούν εκκρεμές ζήτημα.

-
2. G. HERRING, «Συστημικές αναλύσεις στη Γιουγκοσλαβία του Μεσοπολέμου», *Μνήμων* 16 (1994), σ. 20.
 3. *Οπ.π.*, σ. 22. Τα φαινόμενα αυτά δεν είναι άγνωστα, αν και διαφορετικής υφής στις άλλες βαλκανικές χώρες. Η νομισματική ή φορολογική ενοποίηση στην περίπτωση της Ελλάδας έχει τη δική της διάρκεια, η οποία δεν είναι μικρότερη από μία πενταετία μετά την εθνική ενοποίηση των νέων επαρχιών. ΕΥ. ΠΡΟΝΤΖΑΣ, *Η αυθεντία του νομίσματος στη νεοελληνική κοινωνία*, Αθήνα, Μνήμων-ΕΜΝΕ, 1995, *passim*. Το ζήτημα μας φέρνει πλησιέστερα στον τρόπο που αντιμετωπίζονται οι προσαρτημένες επαρχίες, ιδίως μετά το 1881 με την εγκαθίδρυση δύο νομισματικών ζωνών κυκλοφορίας των τραπεζογραμμάτων και της φορολογικής ανισότητας, που επισημάνθηκε ως άδικη μεταχείριση των παλαιών επαρχιών σε βάρος των νέων. Το ζήτημα αυτό έχει ενδιαφέρον να συσχετισθεί με την επισήμανση του G. HERRING για τη Γιουγκοσλαβία καθώς «τα δύο αυτά περιστατικά [σ. η θέσπιση νέου νομίσματος και η ενοποίηση του φορολογικού συστήματος] (...) εμπέδωσαν στο Βορρά την πεποίθηση, ότι ένας λαός ζει σε βάρος άλλου». G. HERRING, *όπ.π.* Γενικότερα βλ. C.D. BLAISDELL, *European Financial Control in the Ottoman Empire*, New York, Columbia Univ. Press, 1929· I. T. BEREND, G. RANKI, *Economic Development in East-Central Europe in the 19th and 20th Centuries*, New York, Columbia Univ. Press, 1974.

Τα παραδείγματα είναι αρκετά. Ας υπενθυμίσουμε λ.χ. ότι ο «εκσυγχρονισμός» της οικονομίας των περιφερειών, μάλλον πρόσφατα απόκτησε μία ακόμη θεωρητική εκδοχή. Υπαινίσσομαι τους νεότερους τρόπους στην προσέγγιση της οικονομίας και κοινωνίας των περιφερειών, όπως είναι η υπόθεση της βαλκανικής πρωτο-εκβιομηχάνισης, εκεί όπου επικεντρώνεται ο μετασχηματισμός των φυτειών σε εργαστήρια. Ο μετασχηματισμός στα Βαλκάνια συνδέεται με την εξειδίκευση της τοπικής οικονομίας και συνδυάζεται με την ιδιαίτερη θέση που καταλαμβάνουν οι εμπορευματικές καλλιέργειες στο διεθνές εμπόριο. Η σύγκλιση των τοπικών οικονομιών, ενόψει της συμμετοχής στη διεθνή αγορά, ενίσχυσε την αρχή της παρέμβασης του κράτους στην οικονομία της περιφέρειας και αποτυπώθηκε στη σύνδεση των τοπικών οικονομικών ρυθμίσεων με τις προτεραιότητες των δημοσιονομικών αναγκών. Η διαχείριση των δημοσίων προσόδων διαπερνά την αγροτική παραγωγή, συμμετοχο στην ανάπτυξη των διεθνών οικονομικών σχέσεων, με στόχο τον *οικονομικό εκσυγχρονισμό*. Στην μεσοπολεμική περίοδο αμφισβήτησης της ελευθερίας του εμπορίου, η οικονομία των νέων επαρχιών ωθεί τη βαλκανική εξωτερική πολιτική στην *περιφερειακή* συνεργασία ώστε να ενισχύσει τη διαπραγματευτική της θέση στο διεθνές εμπόριο, γνωρίζοντας ότι οι ευρωπαϊκές δυνάμεις μέχρι το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο ενδιαφέρονται λιγότερο να παρέμβουν στο εξαγωγικό εμπόριο και περισσότερο δεν αρέσκονται στην πολιτική ενίσχυσης των εξαγωγών των άλλων κρατών.

Οι προσεγγίσεις των κρίσεων στη νοτιοανατολική Ευρώπη δύσκολα ξεφεύγουν από τη δυναμική παλαιότερων διεθνοπολιτικών ρυθμίσεων. Συμμέτοχες οι άλλοτε μεγάλες Δυνάμεις, σε νέες συνθήκες, επαναφέρουν την εκκρεμότητα για να ρυθμισθούν, με διαφορετικούς βηματισμούς, τα προβλήματα νομιμότητας, τα οικονομικά και πολιτικά ζητήματα των βαλκανικών κρατών. Υπό συνθήκες «εθνικιστικού πυρετού»,⁴ ο καθημερινός βίος απομειώνεται στα μείζονα και ενισχύεται ανακυκλώνοντας τις εκ-

4. G. CORM, «Ο εθνικιστικός πυρετός και η Δύση», *Le Monde Diplomatique*, Αφιέρωμα (1993) 2, σσ. 22-23.

κρεμότητες. Ο *βαλκανισμός* μοιραία συντηρείται για να υποδηλώνει τη διαπλοκή των κρίσεων και ο υποτροπιάζων πυρετός μετατρέπεται σε πιθανή συνέπεια των εντάσεων, της μίας από την άλλη, χρονικά ανιχνεύσιμες.⁵ Ασφαλώς δεν είναι αυτή η μοναδική εκδήλωσή του εθνικιστικού, και πάντοτε μiasματικού, πυρετού. Η συνδήλωση για τη μειωτική χρήση των γεωγραφικών όρων - αργότερα θα προσπαθήσουμε να εισχωρήσουμε στον πολιτισμικό φλοιό που δημιουργεί η οικονομία, στη νεότερη και σύγχρονη ανάλυση των βαλκανικών κρατών- μας θυμίζει τα πιο ορατά σημεία του, σκιαγραφώντας ευρύτερες προσεγγίσεις. Είναι χρήσιμο να προτάξουμε εδώ την απαιτητική ερμηνεία βαλκανολόγου σύμφωνα με την οποία ο *βαλκανισμός* ή η *βαλκανοποίηση*, ο *διαμελισμός*, δηλαδή, *μεγάλων και βιώσιμων πολιτικών οντοτήτων*,⁶ χωρίς να συνιστά ένα απλό παρακλάδι του *οριενταλισμού* - έννοια που εμφανίσθηκε στη δεκαετία του 1970 και σηματοδοτεί το δυτικό τρόπο κυριαρχίας αναδόμησης και επιβολής εξουσίας στην ανατολή, τη θεσπισμένη δηλαδή αντιμετώπισή της⁷ αναπτύχθηκε, ώστε η πρόσληψη του πολιτισμικού της φλοιού να απαλλάξει το δυτικό κόσμο από την αντίληψη του ευρωκεντρισμού και να μη χρεωθεί η Εγγύς Ανατολή τη νοτιανατολική ευρωπαϊκή δομή. Στη διαδρομή των δύο τελευταίων αιώνων, ο *βαλκανισμός* γνωρίζει συνεχείς επανεγγραφές στη φιλολογία περί εθνικισμού. Το πρόσφατο αποκορύφωμά του αποτελούν οι συσχετίσεις των γεωπολιτικών κλυδωνισμών των Βαλκανικών κρατών, στην τρέχουσα δεκαετία, με τις απαρχές και τους σημαντικότερους σταθμούς του. Νομίζω ότι, στη σχετική συζήτηση, μικρά μόνον περιθώρια έμειναν για να κατανοήσουμε τον καθημερινό βίο, όσων υφίστανται τους κλυδωνισμούς του μiasματικού

5. G. HERRING, *όπ.π.*, σ. 10-11.

6. M. ΤΟΝΤΟΡΟΒΑ, «Τα Βαλκάνια: από την ανακάλυψή τους στην 'κατασκευή' τους», *Εθνικό Κίνημα και Βαλκάνια*, Αθήνα, Θεμέλιο (ελλ. μτφ.), 1986, σ. 57 κ.ε.

7. Την έννοια επεξεργάσθηκε ο E. SAID [= *Οριενταλισμός*, Αθήνα, Νεφέλη (ελλ. μτφ.), 1996] και προκάλεσε πολλές συζητήσεις. Για ένα σχολιασμό της και αναφορά μας στη συνέχεια βλ. τις εύστοχες παρατηρήσεις της M. ΤΟΝΤΟΡΟΒΑ, *όπ.π.*, σ. 58-60.

οικονομικού εθνικισμού και που λανθανόντως διαμορφώνει τις πολυεπίπεδες σχέσεις του στις βαλκανικές κοινωνίες σε μεγαλύτερο διάστημα από το χρόνο όξυνσης του φαινομένου.

Οι κοινωνικές ρίζες του φαινομένου δεν φαίνεται να πηγαίνουν πολύ βαθιά στο χρόνο και ο σημερινός ισχυρός απόηχος έρχεται από τις μεσοπολεμικές εξελίξεις στην εθνική και διεθνή οικονομία και την πολιτική. Η οικονομική λογική αναμενόμενη. Η παραγωγή και η εξαγωγή πρώτων υλών στις αργοπορημένες βιομηχανικά χώρες συνδέθηκε στο μεσοπόλεμο με το αίτημα της εκβιομηχάνισης και καλλιέργησε την πεποίθηση, ότι ο οικονομικός εθνικισμός περιλαμβάνει τον τρόπο να αντιμετωπισθεί η επέκταση των νέων τεχνολογιών στις αργοπορημένες χώρες. Είναι αλήθεια, ότι η γρήγορη εκβιομηχάνιση συνέβη για ορισμένες από αυτές τις χώρες μέσα από την ισχυρή ώθηση του πολέμου, όταν ενισχύθηκαν οι εμπορικοί περιορισμοί για τα βιοτεχνικά είδη ευρωπαϊκής προέλευσης. Η ερμηνεία θα στηρίζει την υπόθεση της ψυχολογικής χειραφέτησης την οποία γεννά ο πόλεμος και φαίνεται, ότι αποδείχθηκε ικανή να διαμορφώσει την ιδέα της οικονομικής και πολιτισμικής απελευθέρωσης. Σε ορισμένες περιπτώσεις, όπως καταγράφηκε από εθνικά βαλκανικά κινήματα, ενίσχυσε την υπεράσπιση της ιδέας της οικονομικής ισότητας στις χώρες παραγωγής των πρώτων υλών ή των αγροτικών προϊόντων έναντι της οικονομίας των παλαιών βιομηχανικών χώρων.⁸ Πρόκειται για το αποκορύφωμα μιας περιόδου η οποία αποδίδει στην υπερευαισθησία των αργοπορημένων χωρών την ανταπάντηση στον ανερχόμενο ελώδη οικονομικό ιμπεριαλισμό· στο κλίμα αυτό ο οικονομικός εθνικισμός συρρικνώνει την οικονομική θεωρία και πολιτική στη συγκυριακή εθνικιστική ή ρατσιστική δοξομα-

8. Κάτι που δεν διέφυγε από την προσοχή ιδρυμάτων με πολύπλευρη δράση, όπως του ιδρύματος CARNEGIE. Πρβλ., COMITE MIXTE. DOTATION CARNEGIE, *Reconstruction Economique Internationale. Les grands problèmes actuels*, Paris, Chambre de Commerce Internationale, χ.χ. (Rapport de M. Bertil G. Ohlin), σσ. 60-65.

νία.⁹ Το περιεχόμενό του δεν είναι τίποτε περισσότερο από μία δασμολογική πολιτική με αποτελέσματα περισσότερο ψυχολογικού παρά οικονομικού χαρακτήρα. Τα βλέπουμε να επεκτείνονται ως φραγή στο μετασχηματισμό των οικονομικών συνθηκών που προκαλεί το διεθνές εμπόριο και να φθάνουν μέχρι την ιδιωτική σφαίρα των ανθρώπων. Ο δρόμος είναι κοινός: η ικανότητα της εθνικής οικονομίας να παράγει πρώτες ύλες, βιοτεχνικά είδη και μέσα διατροφής βελτιώνοντας (ή όπως συνήθως νοείται *εκσυγχρονίζοντας*) την τεχνική και τους μηχανισμούς διάχυσης της νέας τεχνολογίας. Η πορεία μιας εθνικιστικής οικονομικής πολιτικής, καθορίζεται από πολιτισμικούς και ψυχολογικούς συντελεστές, εμπεδώνεται στη μεσοπολεμική περίοδο στην κοινή γνώμη αλλά και την ιστορία των οικονομικών ιδεών και από εκεί ο οικονομικός εθνικισμός συγκοινωνεί, με τις μεγαλύτερες ζημίες

9. O A. HANSEN (= *Report on International Relations*, London 1932, σ. 103) επιχειρηματολογεί στο σημείο αυτό γράφοντας ότι «στη διάρκεια του 19^{ου} αι. αναπτύχθηκε μία παγκόσμια οικονομία υψηλής ανεξαρτησίας. Η ισορροπία των παγκόσμιων οικονομικών δυνάμεων ακουμπούσε σε ένα κοινωνικό καταμερισμό της εργασίας που αναπτύσσονταν αργά και προοδευτικά. Ο κόσμος έγινε μία σύνθετη οικονομική δομή πολύ σφιχτή της οποίας οι πολλαπλά εξαρτώμενοι τομείς εξακτινώνονται γύρω από ένα κεντρικό σημείο. Αυτό το κέντρο συνιστά το βιομηχανικό δακτύλιο της βορειο-δυτικής Ευρώπης, που ανεγείρεται στη βάση των πλούσιων μεταλλείων. Το Λονδίνο είναι η εμπορική και χρηματοδοτική καρδιά όλου του συστήματος. Γύρω από το κέντρο εκτείνονται όλο και ευρύτεροι κύκλοι, ζώνες εντατικής εκμετάλλευσης από την άγρια ρυμούλκηση, καλλιέργειες σιτηρών και δασώδεις εκμεταλλεύσεις το ίδιο εντατικές και σε περιοχές περισσότερο απόμακρες, σε εκτατικές ζώνες κτηνοτροφίας, ειδών διατροφής, από δημητριακά μέχρι πρώτες βιομηχανικές ύλες. Το εμπόριο στενά αρθρωμένο σε προϊόντα ποιότητας, στο κέντρο του συστήματος, εξαρτάται από τη δυνατότητα να προμηθεύεται τις πρώτες ύλες τις οποίες έχει ανάγκη μέσα από την περιφερειακή ζώνη αυτής της παγκόσμιας οικονομικής δομής, υψηλής οργάνωσης. Αυτή η χωροθεσία της βιομηχανίας και της ανταλλαγής των προϊόντων ανάμεσα στα έθνη και τις περιοχές, ήταν μία άμεση συνέπεια της άνισης κατανομής των υλικών και ανθρώπινων πηγών και πριν από όλα του άνισου ρυθμού προόδου της βιομηχανικής τεχνολογίας και των επαγγελματικών συνθηκών. Από αυτές τις τελευταίες η Αγγλία διατηρεί σχεδόν το μονοπώλιο μέχρι το 1875».

που προκαλούσε στο μακρύ 19^ο αι., ο οικονομικός προστατευτισμός.

Οι γενικές αυτές επισημάνσεις καθοδηγούν τον τρόπο να προσεγγίσουμε, στα επόμενα κεφάλαια, τις κοινωνικές και οικονομικές συμβιώσεις που καταγράφονται στα βαλκανικά κράτη και διαπερνούν περιφέρειες του νεοελληνικού κράτους. Προηγουμένως σκέπτεται κανείς, παραφράζοντας μία πρόταση του G. SOREL,¹⁰ αν οι βαλκανικές κοινωνίες μπορούσαν να αρνηθούν τη *συνύπαρξη και αντιπαράθεσή* τους καθώς οι προγενέστερες γενιές συλλογίζονταν σε αυτούς τους όρους και, ταυτοχρόνως, αν θα μπορούσαν να αφεθούν στην *συνύπαρξη* ή την *αντιπαράθεση* χωρίς να αναζητήσουν έναν τρόπο δικαιολόγησής τους. Ο οικονομικός εθνικισμός μακριά από την οικονομική θεωρία, φιλελεύθερη ή σοσιαλιστική, και πλησιέστερη σε πάσης υφής ψυχολογισμούς, ικανούς να συσκοτίσουν ευρύτερες διεθνοπολιτικές καταστάσεις, προσέφερε σε ορισμένα κοινωνικά στρώματα και τις πολιτικές τους εκφράσεις την ευδαίμονα εκδοχή περί κοινωνικού και εθνικού προορισμού. Θεωρούμε ότι είναι απαραίτητη, πριν από την κατάδυση των καταστάσεων αυτών, μια αναφορά, πάντοτε κοπιαστική και ριψοκίνδυνη, σε μεθοδολογικά προβλήματα επεξεργασίας τεκμηρίων και κατανόησης ιστορικών γεγονότων.

1.2. Σύντελεστές του οικονομικού εθνικισμού

Η εξέλιξη των εθνικών οικονομιών ενισχύει μέσα από τη διαμόρφωση των διεθνών οικονομικών σχέσεων, τους θεωρητικούς και τους εμπειρικούς δεσμούς της διεθνούς οικονομίας με την ασκούμενη εθνική οικονομική πολιτική, στη διατύπωση υποθέσεων, που στηρίζουν πολιτικές ερμηνείες και εξελικτικά πολιτισμικά σχήματα για την υιοθέτηση του οικονομικού εθνικισμού. Τα σχήματα αυτά χάρη στη «διπλή ανάμειξη» ατόμων και θεσμών (: οι τρόποι κοινωνικής δραστηριότητας που αναπαράγο-

10. G. SOREL, *Οι ψευδαισθήσεις της προόδου*, Αθήνα, Γνώση (ελλ. μτφ.), 1990, σσ. 36-37.